

Присвячую пам'яті Антона Грицуняка

Отсе оповідання — не моя духовна власність. Я чув його в Збаражі, в східній Галичині, від старого селянина на прозвище Антона Грицуняка, що оповідав се на народнім вічі. Грицуняк — се дуже цікава поява, один із немногих живих іще¹ недобитків того племені оповідачів і бандуристів, що складали старі думи про діла і пригоди козаків Грицька Зборовського, Кішки, Безродного, Андибера, про битви Хмельницького з ляхами і про трагічну втеку трьох братів із Азова і співали-промовляли їх заслуханому козацькому війську. Його зверхній вигляд зовсім непоказний: се простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима. Він не вирізняється нічим із юрби селян, рідко вмішується в розмову і на перший погляд не виявляє інтелігенції, вищої понад звичайний рівень галицького селянина. Розуміється, він не вміє ані читати, ані писати.

Кілька хвиль перед початком віча розмовляв я з кількома знайомими селянами. Грицуняк наблизився до нас, нас представили одного одному, ми обмінялися кількома словами і розійшлися. Мої знайомі, переважно молоді селяни, що покінчили народні школи і пильним читанням книжок розширили свою освіту, не могли мені нахвалитися Грицуняка за його незвичайний бесідницький таланти і за те, що він, один із немногих людей старшого покоління, душею і тілом прилучився до радикального селянського руху.

Не диво, що я був дуже цікавий на його промову. Але віче розпочалося, точку за точкою денного порядку обговорювано і залагоджувано, а Грицуняк не зголошувався до слова. Аж при остатній точці денного порядку, де заповідалися "внески й інтерпеляції", виліз він на стіл, що заступав місце трибуни, виліз

якось нерадо і, очевидно, піддаючися намовам знайомих. Якийсь рух і шепіт пройшов по залі, коли його фігура показалася над збором, і всі зібрані, котрих було звиш 600 людей, щільно напханих у не дуже великім підсінні, затихли, хоч мак сій.

— Та коли маю говорити,— промовив Грицуняк зовсім поважно до тих, що стояли найближче нього, — то мушу мати папір перед собою. Я то, по правді, неписьменний, але свої нумери знаю і без паперу не вмію говорити. Нехай се буде хоч би лише податкова книжечка.

— Грімкий сміх привітав сю першу Грицунякову заяву. Один із тих, що стояли найближче нього, подав йому картку незаписаного паперу. Грицуняк узяв його в обі руки і, держачи перед собою, немов читаючи з нього, почав свою промову таким монотонним співучим виголосом, немов наслідував сільського школяра, що починає читати "по верха". Пізніше його виголос значно оживився, не виходячи, проте, з тону ритмічної, ніби біблійної прози. Щохвиля ціле зібрання переривало його оповідання грімким реготом, але бесідник навіть вусом не моргнув; навпаки, при ненастанних вибухах загальної веселості його лице набирало чимраз поважнішого, навіть понурого виразу, поки при кінці не дійшло до повної дерев'яної апатії, котрої гумор і іронію виявляли тільки незвичайно блискучі очі під навислими бровами.

— Слухайте, браття, яку-то я розмову мав недавно з одним моїм старим приятелем. Приходить, бачите, до мене мій приятель і ровесник, що ми з ним уже давно не виділися. Привіталися ми, як бог приказав, а я й питаю його:

— Ну, старий приятелю, як же ся маєш? Як тобі поводитьсь?

— Богу дякувати, маюся не зле і поводитьсь мені добре,— він так до мене.

— Ну, се гарна новина,— кажу, — і я дуже рад би знати, якого-то ти такого добра зазнаєш?

— Якого добра? Ну, се не тяжко сказати, і ти сам се знаєш.

— Ні, ні, так ти мені не викрутишся,— сказав я до него. — Мусиш мені докладно сказати, що тобі за добро таке притрафилося.

— Ах, приятелю,— відповів він, — хіба ж се не добро, чого ми, богу дякувати, дожили? Подумай лише: панщини відколи вже не робимо, перед законами всі ми рівні, чи пан, чи хлоп, ну, та й конституцію, спасибі їй, маємо.

Він так багато наговорив відразу, що при остатнім слові йому не стало духу.

— Еге, любий друже, — мовив я,— се справді дуже гарні річі, про які ти тут наговорив, тільки знаєш, не треба придивлятись їм надто зблизька.

— А то чому?

— А тому, що вони так, як ті крамські хустки — пускають фарбу, а та фарба потім брукає пальці чоловікові.

Мій приятель не міг того зрозуміти, і для того я мовив до него далі:

— Бачиш, любий приятелю, се щира правда, що ми тепер уже не мусимо робити панщини. Але чи не схотів би ти пригадати собі троха докладніше, як то тоді бувало, а як у нас тепер?

Мій приятель не міг пригадати собі те так докладно, то я мусив троха підрядувати його своєю пам'яттю.

— Не правда? Тоді кожного дня, скоро рано, ходив панський отаман по селу від хати до хати, стукав костуром до дверей і кричав: "Ей ти, Йване, Грицю, Семене, ану, на панщину, бо будуть буки в роботі!"

— Ая, ая, так було тоді, — сказав мій приятель і мимовільно почухався в таке місце, де його в тій хвили зовсім не свербіло.

— А як же ж нам тепер? Отаман не ходить уже з костуром по селу від хати до хати, се правда. Але що робить хлоп? Ось я тобі скажу, любий приятелю. Хлоп устає з доброї волі рано-ранісінько, бере курку або півкопи яєць і йде до того самого отамана — тепер він називається "пан ржонца" — кладе перед ним свій дарунок і просить його "клінне вашеці", щоб дозволив йому вийти робити панщину на панськім лані. А коли прийде без подарунка, то пан ржонца дасть йому в карк і полишить йому ласкаво свободу — вмирати з голоду.

Мій бідний приятель не здобувся нічим відповісти на ті слова, а тільки зітхнув тяженько і похитав головою.

— І перед законом ми рівні, так говориш, любий приятелю, — се я так до него балакав далі. — Мусить бути й сьому правда, хоч я досі якось не міг того добачити. Коли прийду до пана старости, або до пана судії, або навіть до автономічного виділу повітового, то все ще чую те саме, що й перед 1848 роком:

"Чекай, хлопе! Геть відси, хлопе!". А коли я раз поспробував бути премудрим і покликатися на свою рівність перед законом, то дістав позаушника, такого цупкого та дзвінкого, як і за отаманських часів. А от погляди ти, як прийде до канцелярії пан дідич, пан державця або хоч би простий пан орендар, то його ніколи не заставляють чекати надворі, але зараз просять сідати і поводяться з ним так чемненько, так делікатно!.. Ну, таку саму рівність мали ми й перед 1848 роком!

— Але тоді були буки! — докинув мій приятель і знов мимовільно почухавсь в те місце, де його не свербіло.

— Правда твоя, — відповів я йому, — тоді буки були, а тепер повигадували дещо таке, що зовсім стане за буки. І ще, може, й з підсипкою. Ось послухай, що сказав один мій сусід до пана старости. Бачиш, мого сусіда, преспокійну собі людину, підкусило щось поїхати до Відня, — знаєш, із тою великою депутацією, що їздила до цісаря скаржитися на ті кривди, які терпів нарід від Баденього. Ну, а потім, знаєш — та депутація вислухала, що вислухала, у Відні, а як вернула до краю, то всіх бідних депутатів почали тягати на протоколи і карати. То й мого сусіда не минуло се добро: пан староста засудив його на 50 римських грошової кари. То мій сусід, як вислухав той вирок, та й зібрався на відвагу та й каже: "Пане старосто, — каже, — я бідний чоловік. Коли я вже допустився того великого злочину і їздив до цісаря скаржитися на ясновельможні соймові вибори, то що вже діяти, я готов прийняти за те справедливую кару. Але ж бо моя жінка і мої діти в тім моїм злочині нічогісінько не винні, то за що ж ви їх караєте? Карайте мене самого, а не їх. Адже коли ви накладаєте на мене таку грошову кару, то, аби стягнутися на неї, я мушу продати свою остатню корову і ще й остатню свиню, і ота кара гірше впаде на мою челядь, ніж на мене самого. Тож прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли би ви зробити мені ту велику ласку і перемінити мені ту грошову кару на буки? Я, богу дякувати, хлоп сильний і здоровий, 50

буків ще яюсь витримаю, але 50 римських грошової кари — того, бігме, не витримає моє бідне господарство". Так говорив мій бідний сусід до пана старости, але пан староста не вволив його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велють заплатити, те заплати, хоч із коліна вилупи. І мій бідний сусід жде тепер леда день урядової екекуції та грабежу на все своє добро, бо тої грошової кари не заплатив і досі. Ну, і що ж ти скажеш, любий приятелю, про ті новомодні буки, які замість певної одної часті тіла б'ють цілого чоловіка і ще й усю його сім'ю?

Мій приятель знов не здобувся ні на яку відповідь, а тільки зітхнув тяженько.

— І конституцію маємо також, — почав я по короткій мовчанці знов говорити до свого приятеля,— ая, маємо! Кажуть, вона дуже гарна і препишна. Ти бачив її коли, любий приятелю?

— Бачив? — здивувався мій приятель. — На папері, в книжці друковану, бачив, чому ні?

— Е, ні, я не про паперову говорю, — відповів я, — а про правдиву, таку, як вона виглядає по самій правді. Бачив ти коли сю дійсну, живу конституцію?

— Як же ж її можна бачити? Адже ж усі ми жиємо в ній, відчуваємо її...

— О так, відчуваємо її, се ти правду сказав. А ось я бачив її на власні очі і хочу тобі се оповісти. Їду ото я раз зі своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Перед нами їхав незнайомий мені господар з жінкою. Чоловік сидів напереді і поганяв кіньми, жінка сиділа ззаду на сидженню, а між ними, обстелена

соломою і добре зв'язана, лежала здорова годована свиня, що її везли до міста на продаж, і спокійно вистромила з воза свою клапоуху голову. Приїжджаємо до Тернополя, переїжджаємо через рогачку, аж тут, ади, коло рогачкової будки сидить підстаркуватий панисько, має в руці блискучий ніж і курить люльку на довгім цибусі — от таким довгім! Скоро тільки побачив віз із свинею, зараз зірвався з лавки і крикнув, як з бодні:

— Стуй, хлопе!

Господар зупинив віз, а панисько з ножем наблизився до них.

— Що тут везеш на возі? — запитав він остро.

— Свиню, проше ласки пана,— покійно відповів господар.

— Та я й сам бачу, що се свиня, але як ти везеш її? Га! Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? А, ти, лайдаку, а, ти, непотрібе, чи ти не знаєш, що не вільно так мучити бідну скотину?

Сеє мовлячи, панисько наблизився до свині і своїм ножем розтяв на ній посторонки так шпарко, що в поспіху покалічив свинячі ноги.

— Марш на поліцію! Мусимо тебе покарати як слід! — кричав невмолимий панисько і свинячий освобідник.

Хлоп сидів переляканий, як задеревілий, на возі; він почав було випрошуватися у сердитого паниська, але де тобі, сей ані слухати не хоче! Але хлопова жінка була, видно, догадливіша. Вона зміркувала, як спекатися біди. Поки там її чоловік

перемовлявся з неподатливим паном, вона витягла з-за пазухи червону хустину, пошпорталася в ній якусь хвилю, видобула зав'язаних у однім її розі 20 крейцарів (вона, певно, два дні гірко робила і голоду намлілася, поки заробила їх!), втиснула їх неподатливому паниськові в жменю і почала тоді й собі ж просити його разом із чоловіком. Аж тепер неподатливий панисько потроха зм'як і промовив.

— Ну, сим разом ще вам дарую і пущу вас вільно, але пам'ятайте собі се, доки життя вашого!

Під час тої пригоди я зі своїм возом від'їхав був троха наперед, але казав хлопцям затримати віз, бо хотів побачити, який буде кінець тої справи. Почекали ми добру хвилю, поки господар зо свинею знов проїхав попри нас. Але порядок на возі був уже тепер зовсім не той, що вперед. Жінка сиділа напереді і поганяла кіньми, а чоловік сидів іззаду і обома руками держав свиню, обнявши її за шию. А свиня, увільнена з посторонків, стояла тепер на возі просто, роззиралася на всі боки, кожної хвилі полохаючися перед кождим новим предметом, кожної хвилі готова до скоку. І недовго тривало, аж ось над'їхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвоники тельнякали, фірман лускав з батоба... Свиня перепудилася страшенно, кинулася і вискочила з воза. Господар, що держав звіра за шию, був, очевидно, слабший від него і також вилетів з воза і впав так нещасливо, що розбив собі до крові лице о камінь, а свиня в ноги! Аж мої хлопці посхапувалися з воза, дігнали її і допомогли господареві пішки завести її на торговицю. От так-то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція!

Але се ще не все.

Пополудні того самого дня вертав я з Тернополя — так завчасу, щоби на ніч заїхати додому. Наближаємося до рогачки, а там усе ще сидить той сердитий пан з блискучим ножем і

спокійнісінько пакає собі люльку на довгій цибулі. Повів я очима по передміських полях, аж бач, геть далеко на гостинці йдуть два чоловіки в хлопським убранні і рівним кроком наближаються до міста.

"Ну, ті, певно, довго служили при війську,— подумав я собі, — і так там твердо навчилися "słoma-siano"², що й тепер іще, на старості літ, держать крок і машерують рівно в гліді".

Але коли вони вчинилися до нас троха ближче, побачив я за ними щось чорне, а понад їх головами щось блискуче, ніби довгий, огнистий язичок. То вже не треба було великої премудрості, щоб виміркувати, що се шандар. А коли надійшли ще ближче, то я почув при кождім їх кроці таку тихеньку музику: дзінь-брязь! дзінь-брязь!

"Ага, — подумав я собі, — ось у чім тут штука! Ось чому вони так остро крок тримають і так рівно машерують у гліді! Але чекай-но ти, пане шандаре! Нехай-но ти надійдеш до рогачки! Нехай-но ти з тими бідними, так болюче до купи скованими людьми покажешся на очі сердитому панові з блискучим ножом — там-то ти пізнаєш, як то можна так мучити хрещене сотворінне!".

І я вже трепещав у душі, щоби сердитий пан при рогачці з надто великого поспіху при розбиванні кайданів, якими сковані були ті нещасні, не покалічив так і їх рук, як покалічив був свинячі лаби. Не менше цікавий був я й на те, як то накинеться сердитий пан на нелюдяного шандаря і як поведе його на поліцію. Але, на моє превелике диво, нічогосінько подібного не сталося. Два сковані чоловіки і шандар спокійнісінько перейшли через рогачку і пройшли попри сердитого пана. А сердитий пан не то щоб остро накинувся на шандаря, але де там! Устав і поклонився йому дуже чемненько, а я з от таким носом поїхав додому. Так от тобі, любий приятелю, — закінчив я свою

розмову, — так виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині.

Бурливі оплески, що зірвалися по тій промові, тривали досить довго. Коли втихли, старий Грицуняк додав:

— Вибачайте, мої любі, я властиво повинен був сказати вам се при точці "причини еміграції", але думаю, що й тепер воно ще не запізно.

І з сими словами він зліз зі стола.

1 Він умер 29 марта 1900 р.

2 Солома-сіно (польськ.).— Ред.